

LBRIS

We know
books

HÁROMSZÉKI TÉKA

6.

BENKŐ JÓZSEF
VÁLOGATOTT MŰVEI

tortoma
KÖNYVKIADÓ
Barót, 2024

A kötet megjelenését támogatta:
Kovácsna Megye Tanácsa, NKA,
RMDSZ és Communitas Alapítvány

Consiliul Județean Covasna
Kovácsna Megye Tanácsa
Covasna County Council

nka
Nemzeti Kulturális Alap

BENKŐ JÓZSEF: VÁLOGATOTT MŰVEI

A bevezető tanulmányt írta, jegyzetekkel ellátta: Csata Adél

A mutatókat összeállította: Csata Adél és Kun-Gazda Kinga Viola

A kötetet szerkesztette: Kun-Gazda Gergely
Korrektúra: Kósa Erika
Szedés: Demeter Katalin és Demeter László
Tördelés: Lukács László

Tortoma Kiadó ©
Csata Adél ©

Tortoma Könyvkiadó, Barót
Alapítva 2006-ban.

A Tortoma Kiadó az 1795-ben alakult
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

www.tortoma.ro, www.tortoma.hu
Tel.: 004 0745 163 415, 004 0367 109 167
email: tortomakiado@gmail.com

Felelős kiadó: Demeter László, a kiadó igazgatója

A könyv a Pytheas Könyvmanufaktúra műhelyében készült
Felelős vezető: Kelemen Eörs

TARTALOM

Csata Adél

Egység és sokszínűség.	
Benkő József válogatott művei	7
Felhasznált irodalom	31

Benkő József

Filius Posthumus vagy is Attya Halála Után Született Fiu	35
Melléklet 1.	152
Melléklet 2.	159
Melléklet 3.	164
Melléklet 4.	165
Melléklet 5.	169
Bod Magyar Athénássára való Pótlások	172
Baróti Béthel avagy Isten' háza	198
Téli bokréta	239
Közép-Ajtai dohány	285
A' Közép-Ajtai szkumpia	317

Személynévmutató .....

Helynévmutató .....

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BENKŐ, JÓZSEF

Benkő József válogatott művei / Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Csata Adél. - Baraolt : Tortoma, 2023

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-9716-57-1

I. Csata, Adél (ed. ; pref.)

94

Csata Adél

**Egység és sokszínűség.
Benkő József válogatott művei**

Benkő József válogatott művei címmel új kötetet vehet kezébe az olvasó. A baróti Tortoma Könyvkiadó – amelynek nevéhez a kiadás köthető – az elmúlt évek során is kiemelt figyelmet szentelt Benkő József személyének és munkásságának, hiszen több kötet is megjelent az utóbbi két évtizedben a kiadó gondozásában. Ilyenképpen említhetjük Benkőnek *Erdély*¹ című honismereti munkáját, amely 2014-es kiadási évszámmal ugyan, de 2016-ban jelent meg. A kötet fordítását Szabó György végezte el, megjelenését azonban – 2011-ben bekövetkezett halála miatt – nem érthette meg, a kiadó azonban, a Székely Nemzeti Múzeummal közösen, megtalálta azokat a szakembereket, akik befejezték a munkát, így 2016-ban először vehettük kézbe magyar nyelven középajtai Benkő József legismertebb munkáját. Ugyancsak a Tortoma Könyvkiadónál jelent meg Kolumbán Vilmos József *Benkő József, az erdővidéki polihisztor*² című munkája vagy Benkő Mihály *Hunok és székelyek – Tanulmányok Benkő József halálának 200. évfordulójára*³ című kötete. A *Háromszéki téka* című sorozat elindítása szintén a kiadó nevéhez kapcsolódik, amely az értékmentés szándékával kívánja új köntösbe öltöztetni azon szerzők munkáit, akik Háromszéken születtek vagy Háromszéket jelenítették meg munkáikban.

Középajtai Benkő József (1740–1814) a 18. század egyik legjelentősebb tudósaként tartható számon, így nem meglepő, hogy művei helyet kapnak a sorozatban. Benkő neve nem ismeretlen a nagyközönség előtt, hiszen munkásságáról már Mikó Imre is átfogóan írt a 19. század közepén.⁴ A sokoldalú tevékenységet folytató Benkő történelmi mivoltát leginkább Szabó György láttatja az *Erdély*-fordítás előszavában, botanikai érdek-

¹ BENKŐ József, *Erdély*, ford. SZABÓ György, Sepsiszentgyörgy–Barót, Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma Kiadó, 2014.

² KOLUMBÁN Vilmos József, *Benkő József, az erdővidéki polihisztor*, Barót, Tortoma Kiadó, 2015.

³ BENKŐ Mihály, *Hunok és székelyek – Tanulmányok Benkő József halálának 200. évfordulójára*, Barót, Tortoma Kiadó, 2014.

⁴ MIKÓ Imre, *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1867.

lődését Kiss Székely Zoltán⁵ és Ernyei József⁶ ismertették, Éder Zoltán nyelvészeti munkásságának szentelt kötetet,⁷ jelen sorok írója pedig irodalomtörténet-írói tevékenységét méltatta.⁸ A sorozat ezen kötete Benkő sokoldalúságának szinte minden vetületét láttatja: az egyház- és helytörténészt, az irodalomtörténet-írót, a botanikust, a prédikátor-tanítót és művelődéstörténészt. Célunk az volt, hogy olyan műveket válogassunk össze, amelyek eddig csupán kéziratok voltak – így került be az *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungariae...*⁹ című tudósnevsor vagy a *Baróti Béthel avagy Isten Háza*¹⁰ című templomszentelő beszéd –, de olyanok is vannak itt, amelyek a 18. század utolsó évtizedeiben jelentek meg, kis példányszámban, így ma alig néhány lelhető fel belőlük a közkönyvtárakban. Ilyenek a *Téli bokréta*,¹¹ a *Közép-Ajtai Dohány*¹² és *A' közép-ajtai szkumpia, vagy esmeretesebb néven etzet-fa és annak kordovány bőr készítésre való haszna*¹³ című írásai. A kötetben egyetlen, második nyomtatott kiadását megérő mű a *Filius posthumus*

⁵ KISS SZÉKELY Zoltán, *Zöldelékeny ország. Benkő József növényvilága*, <http://szrg.hu/wp-content/uploads/files/2016/REF500/Kiss%20Székely%20Zoltan%20Benko%20Jozsef.pdf> (Utolsó megtekintés: 2022. 04. 03.)

⁶ ERNYEI József, *Benkő József természettudományi hagyatéka*, Botanikai Közlemények, 1932/1–4, 56–72.

⁷ ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

⁸ CSATA Adél, *Benkő József, a historia litteraria művelője. Egy kontextualizáló olvasat*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020.

⁹ BENKŐ József, *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungariae Clar[issim]i Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igeniensi V. D. M.: Bod Magyar Athénására való Pótlások*, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, MsU. 1725. (A továbbiakban: BENKŐ, *Additamenta*.)

¹⁰ BENKŐ József, *Baróti Béthel avagy Isten Háza*, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Ms. Catol. 118. (A továbbiakban: BENKŐ: *Baróthi Béthel*.)

¹¹ BENKŐ József, *Téli bokréta*, Szebenben, Nyomtatott Hochmeister Mártonnál, 1781. (A továbbiakban: BENKŐ, *Téli bokréta*.)

¹² BENKŐ József, *Közép-Ajtai Dohány, mellyet Nemes Erdély Ország Gyűlése alkalmatosságával Kolosvárra el-adni küld Benkő Joseph, Hárlemi Tudományos Társaság tagja*, Szebenben és Kolosvárratt, Nyomtatott Hochmeister Márton Ts. K. priv. és Dicast. Könyvnyomtató (sic!) által, 1792. (A továbbiakban: BENKŐ, *Dohány*.)

¹³ BENKŐ József, *A' közép-ajtai szkumpia, vagy esmeretesebb néven etzet-fa és annak kordovány bőr készítésre való haszna*, [h. n.], 1796. (A továbbiakban: BENKŐ, *Szkumpia*.)

vagyis *attya halála után született gyermek*,¹⁴ ez 2004-ben látott először nyomdafestéket. Ennek kapcsán úgy véltük, helytörténeti szempontból is fontos kiadvány, ezért érdemes újra közrebocsátani. A rendezési sorrend tekintetében az áttekinthetőséget és kapcsolhatóságot tekintettük alapnak és nem az egyes művek megírásának kronológiáját. Meglátásunk szerint az általunk választott módszer az olvasó érdekét szolgálja, aki reményeink szerint érdeklődéssel és kíváncsisággal veszi kezébe *Benkő József válogatott műveinek* új kiadását.

Ars poetica a *Filius posthumus*ban

Benkő József *Filius posthumus* vagyis *attya halála után született gyermek* című munkájának újabb kiadását veheti kezébe az olvasó. Többszöri próbálkozás után a munka először az Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek sorozat 14. köteteként jelent meg 2004-ben, az erdővidéki református egyházmegye 350., valamint Benkő József halálának 280. évfordulója alkalmából. A kiadott kézirathoz részletes tanulmányt fűzött Demeter László helytörténész és Csáki Árpád egyháztörténész. A szerkesztők ebben vázolták a mű helytörténeti és egyháztörténeti fontosságát. Az itt olvasható megközelítések és információk reprodukálása nem célunk, ehelyett arra helyezük a hangsúlyt, hogy bemutassuk, miképpen kapcsolódik a *Filius* Benkő más műveihez, s hogyan rajzolódik ki belőle történeti hitvallása.

A „Kegyes olvasónak” szánt bevezetőben ezt írja: „Úgy tetszik énnekem igazat szólott, az ki azt mondotta, hogy az még csak gyermek, az ki a maga ideje előtt történt dolgokat nem tudja: minthogy, ha a régi dolgokat tudjuk, olyan az, mintha azon régi időbeli embereknek szemeket is, az mi szemeink mellett viselnők, és az önnön idejekben folyt dolgokat valósággal szemlélnők.”¹⁵

E néhány sor jól láttatja Benkő szemléletét arra vonatkozóan, hogy a múlt és jelen közötti átjárás nemhogy lehetséges, de szükséges is, ez pedig olyan „nyomok” révén valósulhat meg, mint amilyenek a tanúk,

¹⁴ BENKŐ József, *Filius posthumus* vagyis *attya halála után született gyermek*, s. a. r., bev., jegyz. CSÁKI Árpád, DEMETER László, Kolozsvár, 2004. (Református Egyháztörténeti Füzetek 14.) (A továbbiakban: BENKŐ, *Filius*.)

¹⁵ BENKŐ, *Filius*, 35.

az írásos beszámolók és korabeli elbeszélések.¹⁶ Ennélfogva a régmúlt és közelebbi múlt eseményeinek átmentése a család esetében generációkon át ível, hiszen Benkő József így ír:

„[...] tiszteletes Benkő Mihály uram, esperesi intéssel serkentette ezen Erdővidéki eklézsiákat arra, hogy mindenütt légyenek eklézsia könyve (!), melyekbe az emlékezetes dolgok béirattassanak, és a születtek s megholtak feljegyeztessenek. (...) hogy ebbe [a könyvbe] az most és ezután élő papok nevei s emlékezetes egyházi dolgok béirattassanak emlékezetre. (...) a mostani némely dolgokat pedig, melyek időnkben történtek, ha kicsin[y]eknek látszanak is beírtam, mert mint a vad alma az hidegtől megcsipetvén, életre való lészen, ezek is megavulván, újság gyanánt lésznek és megmaradván, a posteritas csemege helyett vészi.”¹⁷

Úgy véljük, az idézett részlet a szerző ars poeticájának tekinthető, megalapozottá teszi történelmi, forráskiadói tevékenységét. A régi kéziratok gyűjtése szenvedéllyé, sőt élethivatássá vált számára, s ezek kiadásának igénye éppen a „posteritas” kíváncsiságának és felvilágosításának kielégítését tűzi ki célul. Ezt támasztja alá az, hogy Benkő megvásárolta nagybátyja, Hermányi Dienes József kéziratos hagyatékát és könyvtárának egy részét – még akkor is, ha emiatt nevetség tárgyát képezte¹⁸ –, ez ösztökélte őt arra, hogy bekapcsolódjék az erdélyi Kéziratkiadó Társaság tevékenységébe, hogy nemesi, vitézi és tudósjegyzékeket állítson össze, vagy éppen hogy megírja egykori alma matere, a székelyudvarhelyi gimnázium történetét.

Benkő a *Filius*ban leginkább az erdővidéki egyházmegye történetét osztja meg a mindenkori olvasóval, szól a reformáció erdővidéki történetéről, a felekezeti viszályokról, templomfoglalásokról, s teszi ezt úgy, hogy munkája nem válik hitvitázó irodalommal, mi több, felekezeti elfogultsággal sem lehet vádolni a szerzőt, hiszen mindkét fél túlkapásairól említést tesz. Benkő toleráns voltának bizonyításaként a következő példákat említhetjük: a reformátusok túlkapásaként egy magyarhermányi történetet említ, amelynek során a református lelkész a katolikus keresztet

¹⁶ CSATA, *i. m.*, 175.

¹⁷ BENKŐ, *Filius*, 35.

¹⁸ KOLUMBÁN Vilmos József, *Benkő József, az erdővidéki polihistor*, Református Szemle, 2014/4, 432.

a szénakazal tetejébe tűzte. Ezen annyira megbotránkozott a lakosság, hogy annak jelentős része visszatért a katolikus hitre.¹⁹ A katolikusok részéről tapasztalható, vallási átállást eredményező eseményről is szól, bemutatja Kálnoky Ádám 1718-as templomfoglalását, amely során a miklósvári református templomot vette vissza a katolikusok számára.²⁰ Az itt említett esetek jó példái annak, hogy Benkő József igyekezett – történelmi mivoltából fakadóan – objektíven ítélni meg az eseményeket, ugyanakkor tevékenysége a 18. század második felére tehető, tehát a vértelen ellenreformáció²¹ időszakába (1711–1780) tagolódik be, ami ugyan nem volt mentes Mária Terézia diszkriminatív valláspolitikájától, de ekkor már nem beszélhetünk például gályarabságra hurcolt lelkészekről, ezért is megalapozott a mérsékelt álláspont a szerző esetében.

A reformáció erdélyi térnyerésére vonatkozóan Tóth Gergely rávilágít arra, hogy itt többnyire erőszakmentesen zajlott ez a folyamat, a reformációról szóló munkák pedig többnyire a 17. század második felétől kezdődően jelentek meg, amikor is a felek szükségét érezték annak, hogy hangot adjanak sérelmeik kibeszélésének, vagy éppen fontosnak érezték azt, hogy a katolikus restauráció szükségességét hangsúlyozzák.²² Ezen sérelmeknek ad hangot az a küldöttség is, amely II. József császár színe elé járul, s amelynek Benkő is tagja. Röviden ugyan, de erről is szó esik a *Filius*ban.

Stílusát tekintve könnyed olvasmányként tarthatjuk számon e munkát, hiszen ezt földijeinek, lelkésztársainak szánta a szerző. Az áttekinthetőséget szolgálja az a szerkesztési forma is, amelyet választott. Buzogány Dezső jegyzi meg, hogy Benkő „érdekes formát használ mondanivalója tálalására, amely nem mutat semmiféle rokonságot a korabeli történelmi munkák tudományosságra törekvő formai jellegzetességével. Megoldása (a kérdés-felelet formában írt egyháztörténet) eléggé furcsa szerkezetet eredményezett, amely inkább emlékeztet az egyházi berkekben honos

¹⁹ BENKŐ, *Filius*, 42–43.

²⁰ *Uo.*, 43–44.

²¹ TÓTH Zsombor, *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszióanalízisek és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)*, Irodalomtörténeti Közlemények (ItK), 2019/6, 732.

²² TÓTH Gergely, *A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, Kiadja a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017, 421.

katéirodalom sajátos stílusára, mint a történeti munkákéra”,²³ s ez az oka annak is, hogy a *Filius* önálló műként kell kezelünk, nem Benkő honismereti kötetének, a *Transsilvaniának* részeként vagy előtanulmányaként.²⁴ Meglátásom szerint Buzogány Dezső kijelentése fenntartásokkal kezelendő: igaz, a *Filius* nem képezi a honismereti munka részét, de koncepcióját tekintve hasonlít hozzá, hiszen lokális sajátosságokat mutat be több nézőpontból, úgy, ahogy teszi ezt honismereti kötetében. Mielőtt azonban erre rátérnénk, vizsgáljuk meg, hogyan épül fel Benkő munkája.

Struktúráját tekintve három tömbről beszélhetünk: az elsőben általánosságokról olvashatunk az erdélyi református egyházközségekre vonatkozóan: kik a püspökök, hány lelkes egyházközségek vannak stb., ezt követően tér át az erdővidéki egyházmegyére. Ebben szól Erdővidék megnevezéséről, a református vallás térnyeréséről, történeti eseményekről úgy, hogy ezek mellé magyar és latin nyelvű leveleket, végzéseket, rendelkezéseket másol be a történeti hitelesség és hűség alátámasztása végett, majd a harmadik részben külön-külön szól az egyes erdővidéki településekről, egyházakról. Ez utóbbiak esetében említést tesz a települések elhelyezkedéséről, népszámlálási adatokról, felekezeteiről, a lelkészek neveiről, ezek fizetéséről, patrónusokról és helytörténeti érdekességekről is. A 17–18. századokban virágkorukat élő hon- és államismereti munkák mikroszintű példája Benkő József *Filiusa*, hiszen annak ellenére, hogy egyháztörténeti munkáról beszélünk, földrajzi adottságokról, történelmi eseményekről, statisztikai, népességi adatokról szerzünk tudomást, tehát egy igen komplex munkáról van szó. Benkő úgy írja meg Erdővidék mikrohistoriáját, hogy saját családfáját is bemutatja, ugyanakkor nem elégszik meg azzal, hogy névlegesen említse a nemesi családokból származó patrónusokat, hanem bővebb leírást közöl róluk. Ugyanez a séma érvényesül a honismereti kötetben is, csak még nagyobb részletességgel, hiszen itt a nemesi családok részletes genealógiájával, felekezeti szempontból felosztott tudósjegyzékekkel, iskola- és nyomdatörténetekkel találkozunk. Itt kell megjegyeznünk, hogy Benkő külön el akarta készíteni az erdélyi nemesi családok, grófok, bárók, vitézek életének leírását – amint ezt megvallja Teleki Sámuelhez írt egyik levelében,²⁵ ezek a tervek azon-

ban vagy nem valósultak meg, vagy a Benkő-hagyaték többi részével együtt megsemmisültek az 1848–49-es forradalom és szabadságharc során keletkezett nagyenyedi tűzvészben. Abból fakadóan, hogy ezek a tervezett kiadványok mára nem ismeretesek a nagyközönség előtt, felértékelődnek azok, amelyek ezekkel összefüggésbe hozhatók, így a honismereti kötet *De re litteraria in Transsilvania* című fejezete, illetve az a kézirat, amely – ehhez hasonlóan – tudósneveket rögzít, és amely Bod Péter *Magyar Athenas* című kötetének kiegészítéseként szolgál. Ezt vizsgáljuk a következőkben mint Benkő válogatott műveinek következő darabját.

A Magyar Athenas Benkő-féle kéziratossá pótlása, az *Additamenta*

Benkő József *Additamenta* című kéziratossá munkáját ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratgyűjteményében lelhetjük fel. Kiadására ez idáig nem került sor, ennél fogva a nagyközönség által ismeretlen, de jelentőségét tekintve nem elhanyagolandó műről van szó, hiszen fontossága az irodalom tudománytörténete vonatkozásában ragadható meg. Az *Additamenta* azt a folyamatot láttatja, amely során az irodalomtörténet-írás kialakult a névjegyzékeket és műjegyzékeket rögzítő lajstromokon át a mai értelemben vett irodalomtörténeti szakkönyvekig. Benkőnek három, az irodalomtörténet-írás vagy szakszóval a *historia litteraria* tárgykörébe sorolható írása van: ilyen a *Transsilvania* kötet *De re litteraria in Transsilvania* című fejezete, az *Additamenta* és a Sófalvi József levelének végére illesztett szerző- és műjegyzék. Noha jelen kötetben az *Additamentával* találkozunk az olvasó, nem tekinthetünk el attól, hogy Benkőnek ezt a kéziratát, röviden ugyan, de a másik két, hasonló jellegű írásának kontextusában ne vizsgáljuk.

A fentebb említett alakulástörténeti folyamat fontos állomása volt a 18. század és a 18. századi Erdély, az erdélyi református papság. Bod Péter *Magyar Athenas* című tudóslexikonjának 1766-os megjelenése mérföldkőnek számított és elindította azt a munkafolyamatot, amelyhez erdélyi és a Magyar Királyságban élő lelkész-literátorok egyaránt csatlakoztak, hiszen a megjelenést követően a református klérus és tudós értelmiség nagy hévvel látott hozzá a magyarigeni prédikátor munkájának kiegészítéséhez.

²³ BENKŐ, *Filius*, 5.

²⁴ *Uo.*, 5.

²⁵ Benkő József *Levelezése*, s. a. r. SZABÓ György, TARNAI Andor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi tudósok levelezése I. kötet), 53. (A továbbiakban: BENKŐ, *Levelezése*.)

Ilyenképpen említhetjük Szerencsi Nagy Istvánt, Sófalvi Józsefet, Szathmári Pap Mihályt, Keresztési Józsefet és természetesen Benkő Józsefet is. Benkő levelezése is ezt támasztja alá, hiszen az előbb felsorolt református lelkészek közül hárommal is levelet váltott ebben az ügyben, legkorábban Sófalvi Józseffel. Ő így ír Benkőnek 1783-ban:

„A’ mi az Athenásomat illeti, nem tsak a’ T. Uramhoz való szives szeretet, hanem a’ Publicumhoz tartozó szoros kötelesség is kényszerít, hogy a’ T. Uram kérését tellyesítem. Tudom hogy T. Uramnak, mint ebben curiosusabb embernek több additamentumi lehetnek az Athenáshoz; én a’ mikor opportune találtam olyan könyvekre, a’ mellyek az Athenásba fel nem tétettek, fel jegyeztem, de nem olyan Stílussal, a’ mint kívánám publicum elibe botsátani. A fel jegyeztetteken kívül is vágnak nálam connotalva a’ melly Auctorokat bé akarok imi, mikor időm lészen réá, a’ mellyek pedig azért múltak el, mivel az én Thecámba nintsenek némelylek, hogy a’ mikor kedvem volna hozzá, mindjárt elő vehetném, hogy úgy inseráljam, a’ mint kívánám. Kedvesen vészem ha ígérete szerint T. Uram is communicálja velem, a’ mellyeket én nem láttam, vagy nem tudok, hogy én is bé írhasam jegyzéseim közzé. Hogy pedig az olyanokkal ne terhelődjek T. Uram, a’ mellyeket én is tudok, ha szintén még nem inferáltam is collectiomba; accludáltam a’ mellyeket készen jegyzésbe kaptam.”²⁶

Sófalvi levele arra enged következtetni, hogy Benkő volt az, aki egy korábbi levélben felvetette a tudósjegyzék kiegészítésének témáját, és Sófalvi anyagának megküldése fejében a saját jegyzékét ajánlotta fel összevetés és kiegészítés céljával. Ez nem meglepő, hiszen Teleki Sámuelnek címzett, 1777-es levelében egy önálló tudóslexikon tervéről is említést tesz:

„Az Erdélyi Tudósoknak Le-írásokra, Czwitteringerből, Magyar Athenásból, Horányiból sat. több curiositással akarom, mint az említett írók, a’ kiknek üszójökön már nékem könynyebb szántanom: ezen matériát ugyanis a’ Transsilvaniámban tsak compendiose illetem.”²⁷

Világossá válik, hogy az 1778-ban megjelent *Transsilvania* című kötet művelődéstörténeti fejezete tehát csak előmunka ahhoz képest, amit

Benkő tervezett. A kötet megjelenési éve, illetve a Telekinek címzett levél is megerősíti a tény, miszerint Benkő jóval korábban foglalkozott a tudósjegyzék anyagának gyűjtésével, mint 1783, amikor Sófalvi József levele kelt.

Szathmári Pap Mihály 1786-ban ír Benkőnek e témával kapcsolatosan:

„Egyszer’ smind pedig jelentem azt-is, hogy Tiszt. Doktor Pataki Uram látván feles Jegyzésimet, mellyeket tettem a’ néhai Tiszt. Bod Uram Magyar Athenássára, kért hogy azon hasznos Munkát, minthogy felettébb szorgattatik Ö Kglme Magyar-Országrol, készíteném ujjabb ki-nyomatásra, nem bánna Ö Kglme ha három, vagy négy Darabra telnék-is, örömet ki-nyomatattatná. Én ezen ö Kglme helyes tettésének engedtem, és a’ Munka már nőtön nö-is kezem alatt. Mellyre nézve kérem szívesen Tiszteletes Uramat-is, hogy ha mi ide tartozó Jegyzései lennének Tiszt. Uramnak, azokat-is ugyan, de kivált a’ maga életére, és Munkáinak esméretére tartozó Jegyzéseket velem közleni ne terheltessek.”²⁸

Ugyanezen évben keresi meg őt a győri lelkész, Szerencsi Nagy István is:

„A’ Napokban Bétsben meg-fordulván éppen akkor jött-ki a’ N[agy] Tiszteletű] Bod Uram M[agyar] Athénásának újra lehető nyomtatására való engedetem: Kérettetem azért némelylek érdemes Uraktól, hogy itt Győrben jó módomban lévén benne vállalnám-fel megbövitéssel való ki-adását. Én ezt nem annyira tehetségemben, mint meszsze ki-terjedett Tudós Urakkal való esméretségemben bizván, magamra válaltam, és Munkába-is vettem. Azok közzé a’ Tudós Jó akaró esmerőim közzé, meg pedig a’ lég első Classisba, számlálom Tiszt. Éesperest Uramat-is, a’ ki a’ köz jóra született és szüntelen arra-is törekedő esméretes tehetsége szerint, nékem ezen jó igyekezetemben különös nagy segítséggel lehet, melly felől nagy embersége kételkednem nemis hágy. Tudom azt bizonnyal, hogy szélessen ki-terjedett Tudománya szerint, leg több segítséggel lehet kivált az Erdélyi Tudósok felől való Relátiokban.”²⁹

Az idézett levélrészletek bizonyítják, hogy az 1780-as években felélénkült az *Athenas* újrakiadásának igénye, azok pedig, akik Benkőt meg-

²⁶ BENKŐ, *Levelezése*, 213.

²⁷ *Uo.*, 53.

²⁸ *Uo.*, 265.

²⁹ *Uo.*, 269–270.

keresték, tudatában voltak annak, hogy rendelkezik különösen erdélyi tudósokról szóló adatokkal.

Az *Additamentát* először Mikó Imre mutatta be részletesen *Benkő József élete és munkái* című kötetében, majd Bretz Annamária is szólt erről Bod Péter irodalomtörténet-írói tevékenységét vizsgáló doktori értekezésében, jelen sorok írója pedig részletesen vizsgálta a jegyzéket más, Benkőtől vagy kortársaitól származó, hasonló jellegű írások kontextusában. Az *Addimenta* 88 írói nevet sorol fel, mellette a szerzők egy-egy művét, ezek mellett a „Nevetlen könyvek” kategóriájában 13 tételt számlálhatunk. Vizsgálataink rávilágítottak arra, hogy az itt jegyzett nevek mintegy kétharmada – a *Transsilvania* című kötet művelődéstörténeti fejezetéhez képest – új információ, ez tehát azt bizonyítja, hogy Benkő ezt a név- és műjegyzéket 1778 után, pontosabban 1778–1781 között állította össze – legalábbis erre enged következtetni az, hogy az *Additamentában* jegyzett könyvek esetében az utolsó megjelenési dátum 1781. Ezen év és 1783 között valószínűleg Benkő nem foglalkozott új adatok felvételével, lendületet a folytatásra a Sófálvival való levélváltás adott.³⁰

A következőkben röviden vázoljuk, mit tartott Benkő feljegyzésre méltónak, majd kitérünk arra is, milyen jelenséggel bírtak az ilyen jellegű munkák a jelzett periódusban.

Az *Additamentában* Benkő szerzői neveket, műcímeiket, egyes művek második-harmadik kiadásának évét jegyzi, máshol fordításokról tesz említést, egy-egy szerzőt méltat vagy éppen marasztal el. Az olvasó számára bizonyára a név- és műjegyzék száraz olvasmányának minősül, azonban ne feledjük, jelentősége irodalomtörténeti kontextusba ágyazva nem elhanyagolható. Benkő Bod *Athenasát* vette alapul, az onnan hiányzó adatokat jegyezte fel ebben a lajstromban, azonban felekezeti szempontból sokkal toleránsabb, mint Bod. Benkő esetében tapasztalható a világi tematikájú művek irányába való nyitás is, hiszen kuriózum-jellegű írásokat is felvesz a jegyzékbe, mint amilyen Varjas János *Megtért embernek énekje* című, „e” és „é” magánhangzókat tartalmazó verse, de említést tesz Olaszteleki Kolumbán János tréfás históriákat tartalmazó írásáról is.

Az *Additamentával* szemben a Sófálvi levelének végére illesztett név- és műjegyzék majdnem teljes mértékben új adatokat tartalmaz, ez tehát függetlenül készült az előzőtől, annál is inkább, mert itt leginkább kortár-

sak nevével találkozunk és olyan művekkel, amelyeket Benkő ismert, akár Teleki Sámuel vagy Kendeffy Ráhel könyvtára vagy könyvtári katalógusa révén,³¹ akár a *Magyar Hírmondó*ban megjelent könyvismertetések által.

Miért voltak jelentősek ezek a ma már száraz olvasmányoknak tűnő listák? – teheti fel a kérdést az olvasó. A felvilágosult külföld, a Nyugat számtalanszor illette a hungarus társadalmat a civilizálatlanság, műveletlenség vádjával. Ezek a tudóslexikonok, jegyzékek, így az *Addimenta* is, arra hivatottak, hogy megcáfolják ezeket a vádakot, és bizonyítsák, hogy a hazai tudományos élet létezik és időről időre fejlődik, még ha ennek a fejlődésnek az üteme némiképp lassúbb is, mint más országok esetében. Benkő, Bod Péter, Horányi Elek piarista szerzetes, Weszprémi István orvos és mások ilyen jellegű munkái tehát egyfajta „bizonylatként” szolgálnak a hazai kulturális-tudományos élet előmenetelére vonatkozóan.

A tudás átadásának és megszerzésének igénye nem csupán a tudós-jegyzékekben jelenik meg, hanem olyan prédikációkban is, mint amilyen Benkő templomszentelési beszéde vagy a Cserei Miklósné Tornya Borbála halála alkalmával mondott temetési búcsúztató. A következőkben az előzőre térünk ki röviden.

Háromszéki Isten Háza

A baróti református templom 1783-as felszentelésekor mondott Benkő-prédikáció nyomtatott formáját most veheti először kezébe az olvasó.³² A kézirat – melyet ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban lelhetünk fel – hatvanoldalmi tömör szöveg,³³ átírását Demeter László végezte el. Azt mondhatjuk, hogy a középjaiti lelkésznek egy kevésbé ismert írásáról van szó, erről csupán Szabó György írt részletesebben az *Erdély*-kötet előszavában. A keletkezés körülményeiről a cím árulkodik: nagyjaiti Cserei József és felesége, Turóczi Anna templomot építtetett,

³¹ Uo., 176., 181. Lásd bővebben: Csata Adél *Benkő József, a historia litteraria művelője* című monográfiájának *Benkő József Additamentája* című fejezetét.

³² Szabó György az *Erdély*-kötetben a prédikáció nyomtatott formájáról beszél, de arról, hogy a szónoklat valóban megjelent volna, a Benkő-kutatásnak nincs tudomása. Lásd: BENKŐ, *Erdély*, 34.

³³ Itt köszönöm meg az Akadémiai Könyvtár munkatársainak, Másody Ildikónak és Bogdan Crăciunnak a digitalizálás terén nyújtott segítségét!

³⁰ CSATA, *i. m.*, 173.

ennek felszentelésére került sor 1783 júliusában, és Benkő – mint a szomszédos falu lelkipásztora – az esemény egyik szónokává vált. A címben szereplő Béthel vagy Bétel egy Jeruzsálemtől néhány kilométerre fekvő város megnevezése, jelentése Isten háza.

A szónoklat könyörgéssel kezdődik, ezt követi a bibliai szövegrész, amelyre a prédikáció épül. Benkőtől már megszokhattuk, hogy el-eltér tárgytól, ez itt sincs másképpen: a nyelvészkedő Benkővel találkozunk, aki értekezik a kelme szóról, és a nyelvújítás mikéntjén sajnálkozik: úgy látja, sokkal inkább használatosak az idegen nyelvekből átvett szavak, mintsem a régi magyar szók. A prédikációt a tolerancia szó magyarázatával indítja – kitérve II. Józsefnek a vallási toleranciára irányuló rendeletére –, a későbbiekben pedig bibliai részekkel, történeti eseményekkel példálózik erre vonatkozóan. Benkő a későbbiekben szorosan tartja magát a tárgyhoz, így a lelkipásztor Benkő elevenedik meg előttünk, aki az idézett példák sokasága révén bibliaismeretéről, egyháztörténeti tudásáról ad számot. Dávid király templomának részletes, külső-belső leírását adja, párhuzamba állítja ezt a felszentelendő templommal, minuciózusan láttatja annak eszközkészletét is. Ezt követően kitér a templom átvitt értelmezésére, a szolgálat fontosságára, az istenhit szükségességére.

A zárlatban a szónok áldást kér a templom építetőire, a gyülekezetre. A prédikáció újabb könyörgéssel zárul – Benkő ezáltal keretezi a szöveget. Amint Szabó György megállapítja, az olvasót nem a vallásos tartalom érdekli, hanem a szónok tudása, összefüggésteremtő képessége.³⁴ Emellett a szöveg a középjaitai lelkipásztor olyan oldalát domborítja ki, amely ez idáig csak kevéssé volt ismert. A sort ugyancsak vallásos tárgyú szöveggel folytatjuk, ám ez – szemben az előző szöveggel – Benkő sokoldalúságát láttatja, hiszen a temetési beszédet – akárcsak a *Filiust* – az interdiszciplinaritás jellemzi, itt azonban a hangsúly Benkő másik érdeklődési területére, a botanikára esik.

Benkő botanikai prédikációja, a *Téli bokréta*

Benkő József *Téli bokréta* című munkája Hochmeister Márton szebeni könyvnyomdász műhelyében jelent meg 1781-ben. A *Magyar Hírmondó* így tudósít a megjelenésről:

„Nagy-Szebenbenn, Téli Bokréta név alatt egy Botánika Prédikázió nyomtatott-ki, mellyet Benkő Jó'sef Uram mondott vólt-el Halotti beszéd helyett. Ebbenn és a reá való jegyzésekben, a tudós Író sok új Magyar szókkal élt, mellyek mindazáltal Székelyeknél majd mind szokásbann vagynak.”³⁵

A *Hírmondó* rövid ismertetője alapján láthatjuk, hogy a kiadvány nem egyszerű halotti prédikáció, hanem egy, az interdiszciplinaritás jegyében született munka, hiszen növényteni és nyelvészeti kérdéseket vázol benne a szerző, mi több, a növényteni értekezés teszi ki a kötet négyötödét. A keletkezési körülményekre vonatkozóan a címlap ad eligazítást. Ott ezt olvashatjuk:

„Téli bokréta mellyet a' Szent Írásnak idvességre illatozó Virágaiból, egy Temetési Orátzio helyettvaló Prédikázióba kötött és néhai Tekintetes Toronyfalvi Tornya Borbára Ifju Ur-Aszszonynak, életében Tekintetes Nagy-Ajtai Cserei Miklós Ur Szerelmetes Házastársának Temetési Tisztességekor, az 1777dik Uj Esztendőnek 6dik napján, a' Nagy-Ajtai Unitarium Templombann, az ottan nagy számmal megsereglett jeles Halotti Gyülekezethez elő nyelvel elosztott, Benkő Jos'ef Közép-Ajtai Ref. Lelki Tanító.”³⁶

A halotti oráció tehát Cserey Miklósné Tornya Borbála halálakor készült, akit unitáriusként búcsúztatott egy református lelkipásztor. Erre többen, több helyütt felhívták a figyelmet, ám forrásanyag hiányában senki nem tudott megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy miért is volt ez így. Kétségtelen azonban, hogy a tolerancia – amelyről fentebb már szoltunk –, s így a vallási tolerancia Benkőt is jellemezte. V. László Zsófia *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711-1825)* című doktori dolgozatában utal arra, hogy megszokott volt, hogy az elhunytat többen is búcsúztatták, így lehetőség nyílt arra, hogy a vegyes házasságban élők esetében mindkét házastárs felekezetéhez tartozó prédikátor szót kapjon a temetés során.³⁷ A búcsúztatók strukturális elemeit tekintve négy komponensről beszélhetünk: elsőként a bibliai textust ismertette a szónok, ezt követte a tanítás, majd a halott dicsérete, a laudáció, a zárlatban kapott helyet

³⁵ Magyar Hírmondó, 1781. jún. 20, 48. levél, 380.

³⁶ BENKŐ, *Téli bokréta*, címlap.

³⁷ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711-1825)* [Doktori értekezés], Budapest, 2011, 22.

³⁴ BENKŐ, *Erdély*, 34.